

Körmendy Imre

Gondolatok a városról Illyés Gyula írásaiban

„Mi tesz egy várost várossá? Át akarok menni a Soufflot utcán; a Szent Jakab utcában volna dolgom. A suhanó gépkocsik közt hirtelen eszembe jut – hogy Flaubert hőse, Moreau Frigyes pontosan erről a helyről nézte végig a decemberi Pantheon környéki tüntetést; itt ismerkedett meg Dussardier-val. Itt fogták el a fiatal munkást, a rendőrök erre vezették el, a Descartes utcában. A diákok, köztük Moreau, illetve Flaubert, erre nyomultak utána, hogy kiszabadítsák. Elöttem van az egész jelenet; ma is megismétlődhetnek, a levegőből érzem. Nem épületeitől lesz város egy város. Hagyománya nem a tornyokban van, hanem ezekben az emlékekben. Ezek éppoly példamutatóan állnak az időben. Stílusuk kimegy a divatból, de nem a mondandójuk. A város ott kezdődik, ahol kötelez.”¹

Bevezetés

A várossal való ismerkedésem a Szent Imre-városhoz – Budapest XI. kerületének belsejéhez – és a Gerő László által a „legmagyarabb” városként² leírt Egerhez kötődik, ahol az 1950-es évek nyarait töltöttük anyai nagyszüleinknél. Tudatossá, szakmai jellegűvé a BME Építésmérnöki Karán vált, valamikor 1973-tól kezdve. A szakmát és benne a várost a VÁTI településtervezési irodáján ismertem és szerettem meg végleg.

Az irodalom szerepét a város megismerésében sokkal később, tulajdonképpen a Településépítészeti Tanszéken végzett oktatás éveiben (2008-tól) fedeztem fel igazán. Egy-egy előadásra, tanulmányra készülve hívták fel figyelmemet kollégák, tanítványok, barátok és rokonok irodalmi helyekre, művekre...

Ez a szembesülés „az irodalommal”, a más szellemi körben mozgó emberek véleményével megdöbbenett, mert nagyon másképp látták és láttatták azokat a dolgokat, történeteket, amiket korábban „szakmai” szemmel – olykor szemellenzővel – néztem, nézte a szakma.

Íme, egy vers-rekviem 1970-ből:

„Úthengerként járunk a városban föl-le
házakat lapítunk össze
Aláaknázzuk a történelmet
új neveket adunk a régi tereknek

¹ ILLYÉS 2003: 744.

² GERŐ 1971.

Számunkra a város minden kincse
a hóvirágáruslány tincse
s divatos lebujsok sora
Hűvösen mosolyog ránk a gótika.”³

S egy másik, ugyanabból a kötetből, prózában: „megkezdődött a városrendezésnek csúfolt városgyilkolás. Nemcsak házak, hanem egész utcák tűntek el a föld színéről, s akár jelképesnek is tekinthetném, hogy az egyik akkor épült szálloda az Atom nevet kapta a keresztségben.”⁴

Ezek az idézetek nem csupán a várostervezés műszaki részét érintik, hanem az azt indikáló, befolyásoló, sok tekintetben egyértelműen meghatározó politikát is. A politikában gyakran felfedezzük a türelmetlenséget, az elődök munkájának lebecsülését, a látványos eredményekre való törekvést, s mindezek érdekében az erőszakot. A két idézett író egyik szerzőtársa egyenesen „az akkori idők ideológiailag szentesített technokráciájáról” beszél.⁵ Ezzel összecseng az „Áldott légy” kezdetű enciklika megállapítása a „technokratikus paradigma globalizációjának” veszélyeiről, a teremtett világot és a társadalmat mérgező, tönkretevő hatásáról.⁶ Jelen tanulmányban a városnak nem a politikában való megjelenésével foglalkozom, de meg kell említeni, hogy nem függetlenek e „területek” egymástól. S jeles gondolkodók utalnak arra, hogy másfajta kormányzásra lenne szükség.

„Oly kormányzat (önkormányzat, faluvezetés, közművelődési szakember) kellene, melyet a közvélemény szóhoz juttatásában nem is annyira a szabadság biztosítása, mint inkább egy bizonyos csöndes és figyelő atmoszféra jellemezne, amiben még a gyöngye és ügyetlen kiáltás is hallhatóvá válna [...]. S intézményeiben olyan emberek jutnának szerephez, akik vágnak arra, hogy meghallják és meg is értsék e kiáltásokat” – írja Simone Weil.⁷

Azt tudtam, hogy a városról mint társadalmi valóságról az íróknak, költőknek – érzékeny embereknek – van és fontos a véleménye, szava, de azt nem hittem volna, hogy úgymond fizikai, műszaki dolgokban is érdemes a szavukra odafigyelni. Tudom, hogy az ő véleményük is sokféle, ezért válogatok közülük.

Immár másfél évtizede gyűlnek az idézetek. Ezekből mutatok be most néhányat.

Szíven ütöttek Márai Sándor sorai: „A városokat úgy kellene leírni, mint egy gondolatot vagy egy érzés emlékét. Mindig dühítenek és untatnak a »városképek«, melyek azzal kezdik, hogy valahol látszik egy torony, s folytatják a lakosság nemzetiségi arányszámával és a kalóriákkal, melyeket délben és este bekebeleznek az őslakók. Mindez lényegtelen. Egy város mindenekfelett gondolat, mely nem fér el a telekkönyvben.”⁸

³ *Betelepülők*, Lubomír Feldek verse. Fordította: Tőzsér Árpád. Idézi: TÖZSÉR 2016: 58.

⁴ GRENDL 2016: 153.

⁵ THURZO 2016: 153.

⁶ FERENC PÁPA 2015: 101–114. pont.

⁷ Pilinszky János fordítása. Idézi: GERGYE 2022.

⁸ MÁRAI 1943.

Egy másik Márai-idézet is elgondolkodtatott:

„A szülővároshoz a viszonyunk az évekkel mind bensőségebb, bonyolultabb lesz. Az ember lassan elfelejt minden érzelmességet, s mint minden bensőséges kapcsolatban, nem erőit vagy hibáit nézzük annak, aki fontos nekünk, hanem a tényt, hogy van. S ez, ahogy múlnak az évek, mindennél fontosabb. A szülővárosba idővel nem emlékeket jár halászni az ember, hanem visszakapni egy pillanatra ez ingó, örökké változó életben és világban a biztonság érzését.”⁹

Elvarázsoltak Pilinszky János publicisztikái, kiváltképp az *Egy város ürügyén* című rövid írás:

„Egy város, azt hiszem, legalább annyira tudás, tehetség és kegyelem műve, akár egy remekmű. Dubrovnik – a hajdani Raguza – nemcsak gyönyörű, de az elemezhetetlenségig elmélyíti bennünk azt a képet, fogalmat is, hogy: mi is egy város?

Partjait a tenger mossa. Ez az elem kétségtelenül a legjobb ihletője a városépítőknek. Az égbolttal párosulva nemcsak a végtelen teret kínálja föl keretül, hanem az időt, a mulandóságot is, hullámainak szakadatlan lüktetésével. Ahol a tenger, ott állandó partnerként a világ anyagi törvényei a legszebb és a legnyíltabb formában vannak jelen, a víz felülmúlhatatlan megfogalmazásában.

Dubrovnikot körös-körül magas fal övezi. Ahogy a kunyhónak fala van, ahogy a bérháznak fala van, úgy veszi körül fal magát az egész várost. S ennek az emberi, nagyon is emberi begombolkozásnak – az ellenségtől való védekezésen messze túlmutatva – épp a tájjal, az elemekkel való mélységes együttélés, a tenger mulandóságában és halhatatlanságában való osztozkodás a magyarázata. A város alapítói és mindenkor lakói életük halhatatlan részével, lelkük univerzális vágyaival benne éltek – és élnek ma is – a nagy egészben. De mint halandók begombolkoztak. Úgy is, mint egyesek, s úgy is, mint egy egész város, köpenyként körítve maguk köré a csodálatos városfalat. Íme: egy egész közösség kabátja. Ma már nem varrnak ilyet.

A falak mögé kerülve, először a templomokról kell szólanunk. A templom Isten háza, akár maga a mindenség. Minden formailag sikerült templom: egy-egy világmodell; [...] Klasszikus értelemben vett város elképzelhetetlen nélküle. Sok esetben a modern lakótelep elnevezés mintha ezzel a ténnyel kívánna számolni.”¹⁰

Csodálatos látni, hogy egy gondolkodó, érzékeny ember egészen másként látja a dolgokat, mint akár egy egész szakma. Hiszen addig a városfalakról mindig azt tanultam, hallottam, hogy azok a be- és elzárkózás jelei, a külvilágtól való félelem szüleményei. E falakról nem csupán a talán kissé misztikus költő ír ily szépen, hanem a realistább Szabó Magdánál is ilyeneket olvashatunk:

„De azért nekem mégsem ez a nap marad az alap Kreml-emlékem, hanem egy kevésbé tarka, melyben nincs kincstár, se katedrális, csak bolyongunk a Moszkva-parton, s körbejárjuk a falakat. Ez többet mond, mert szürkébb és igazibb: van valami kimondhatatlanul szuggesztív a falak puritán erejében, valami némán beszédes, hogy ez a hely itt Moszkva köldöke, mintha – látja – nem tudom, melyik cár, milyen serlegét. Pedig csak fal meg tornyok meg kapu.”¹¹

⁹ MÁRAI 2014: 12.

¹⁰ PILINSZKY 1999: 466–467.

¹¹ SZABÓ 2017: 121–122.

Másutt ezt olvashatjuk tőle: „Ha van, ha lehet egy városnak kollektív szellemi, spirituális identitása, akkor ehhez kellenek az ezt megalapozó korok, események tárgyi tanúi: a házak, az utcák és terek, az emlékművek és a műemlékek. Ezek óriási erővel rendelkeznek.”¹²

Szerb Antal egy másik szempontot ad nekünk, különösen az építész végzettségű, látványorientált urbanistáknak és az ingatlanfejlesztőknek: „Én a várossal akarom Önt megismertetni, azt hiszem, a házak az igazán lényegesek. De talán nem is a házak: az utcák egymásra hajló erotikája, melyben néha erő fejeződik ki és olykor grácia [...]”¹³

A tájépítészek, a szabadtér építői, tervezői régóta figyelmeztetnek erre, de sokan még nem fedezték fel; sokan még eladható, beépíthető helyként látják – kiváltképp a tereket, parkokat, patakpartokat, kiserdőket.

Örkény István költeménye megerősíti Márai állítását: A város egy gondolat, ami adatokkal nem írható le. 1956. november elején így írt *Fohász Budapestért* című költeményében:

„A kerek világon, minden térképen és glóbuson, ma átírják a nevedet, Budapest. Ez a szó nem várost jelöl már. Budapest ma ennyit tesz, mint a tanknak neki lehet menni pusztá kézzel. Budapest, minden nyelven a világnak, azt jelenti, hűség, önfeláldozás, szabadság, nemzeti becsület. Minden ember, aki szereti szülővárosát, azt kívánja: Légy te is olyan, mint Budapest!

Kívánom én is: légy mindörökké olyan, amilyen ma vagy, Budapest. Büszke és bátor emberek tanyája, magyarok jó útra vezérlője, az emberi fajta csillagfénye, Budapest! Légy vendéglátója a világ minden nemzetének, de ne tűrj meg többé megszálló hordákat, idegen zászlókat e megszentelt falak között.”¹⁴

Egy író a városról

Sok írot, költőt lehetne, kellene még említeni, hogy csak töredékesen is érintsük az irodalom és a város összefüggéseit. De egy ilyen rövid tanulmány erre nem ad keretet, ezért a továbbiakban egy író gondolataiból merítünk, a 120 éve született Illyés Gyulától. A továbbiakban is követem a bevezetőben megkezdett módszert: sokat idézek, helyenként elég hosszan, s ezért írásom talán inkább szöveggyűjtemény, mint esszé.

Illyéstől is a társadalmi leírásokat, észrevételeket várnánk, de – ezek mellett – sokszor rácsodálkozhatunk konkrét városépítési, sőt építészeti mondandóira.

A „pusztáról” származó Illyés gyerekként már Cece falujának bonyolultságára – a girbe-gurba utcákra, a közökre, a zsákutcácskákra – is rácsodálkozik, aztán a fővárosba kerülve felsóhajt, hogy a gang/függőfolyosó miért belül van a házakon, s nem kívül, ahonnan látni lehetne az utca forgatagát, nyüzsgő életét.¹⁵ (Cece/Czecze beépített területének a második és a harmadik katonai felvételén felfedezhetünk néhány utcát, ami alapja lehet a „gyermek” bizonytalanságának.) Ozora – mint látni fogjuk – újabb felfedezés a számára: az első, alapvető élmények a városról. A fővárosba kerülve „megízleli”

¹² SZABÓ 2017: 121–122.

¹³ SZERB 2005.

¹⁴ ÖRKÉNY 1956.

¹⁵ ILLYÉS 1979: 212.

a nagyváros életét: „Városrészeket gyalogoltam át, hogy a közlekedés költségeit megtakarítsam. [...] ingatag talaj volt nekem még a járdák világa”¹⁶ – vallja egyik regényében. S már itt az is kiderül, hogy mit szeretne látni. Unokatestvérei, akik a város peremén élnek, s Újpesten találták meg közösségüket, kérdezik tőle – amikor Pest belvárosát akarja látni –, hogy mi van ott látnivaló. Illyés válasza: a Petőfi-szobor meg a Pilvax kávéház. A szellemi vonzódás már itt tetten érhető.

1946-ban újra eljut ifjúkora városába (ahol 1921–1926 között élt), Párizsba. A háború borzalmai után félve érkezik: mi maradt a szeretett városból, környezetből. Így számol be erről:

„Hát ez Párizs. Örülök, hogy a helyén van. De ezen az első reggelen még úgy járkálok benne, mintha vékony jégen lépdelnék. Nem magamat féltém. Tekintetemet lassan, óvatosan küldöm jobbra-balra. Ó, ez a tekintet – hánszor röppent szabadon, akadálytalanul a semmibe olyan helyeken, ahol azelőtt szemgyönyörködtető falak álltak! [...]. A Mi Asszonyunk könnyed U-ja második tekintetre is sértetlenül áll. Mintha törékeny üvegholmit érintenék, úgy illetem Szent Jakab fehér tornyát. Nem török el az Eiffel sem. Oldódik rólam a gonosz varázslat. [...].

Qu.-P. és G. között megyek; megértik, amit a bajlátott ember szorongásáról mondok, ezt felelik:

– Mindnyájan ilyen lélekkel jöttünk vissza Párizsba.

A Louvre és az Institut között állunk, a Mesterségek hídjának közepén.

– Ezért lett volna mégis a legnagyobb kár. Gyönyörű egy város.

G. – anélkül, hogy felém fordulna – tárgyilagosan, kérdés nélkül, mintegy önmagának:

– Ez a város.

Először némasággal árurom el a világ valamennyi városát; – aztán – szomorúan – még bólogatok is hozzá. Qu.-P. mond ellent. Járt nálunk Magyarországon; csaknem az egész időt szülőhelyemen töltöttük; emlékszik vitáinkra, az igazi városról való felfogásomra. Ezt mondja, nevetve:

– Nem számítva természetesen Ozorát!

Sajnos Ozorát is beszámítva.”¹⁷

A szakmában eltöltött évtizedek és az egyetemen tanítva tizennégy éve, látom, hogy mily kevésbé téma az „igazi város” mivolta, milyensége. Illyés városon kívülről érkezett, saját bevallása szerint el se hagyta volna a pusztát, ha rajta múlt volna.

„Nem fecske- vagy szarvastermészet voltam én, hanem inkább bokortermészet, ami igen sok író természete is. Talajt szívni, gyümölcsöt érlelni. »De csak tapasztald ki azokat a katolikusokat« – mondta rácegresi nagyapa, a református. Azért mentem el Ozorára, hogy beszámolhassak Rácegresnek; Rácegrest akartam erősíteni még akkor is, amikor megszerettem Ozorát.

Az első igazi élményem most – itt a párizsi gyors fülkesarkában ébredek rá – az a felfedezés, hogy a legnagyobb úti távolság számomra ma is a Rácegres-Ozora közötti.”¹⁸

Szeme van arra, hogy a város és a természet kapcsolatának fontosságát felismerje, és le is írja sokak okulására, elgondolkodtatására:

¹⁶ ILLYÉS 1979: 5.

¹⁷ ILLYÉS 1966: 313–314.

¹⁸ ILLYÉS 1966: 309.

„Párizs csábjai közt nem a legkisebb vonzású az, ami benne vidéki. Városoknak kétféleképp lehet benső viszonyuk a vidékkel, a természettel. Az első, ha nyüzsgő-bozsgó tereikről is a szem emberközeli gyümölcsösökre, lehetőleg szőlőhegyekre szállhat pihenni, ha a tekintet lábbal elérhető présházak közt tétovázhat, mint például Firenze, Eger, Angoulême – s amit szerénységből nem elsőül említettem –, Szekszárd és Pécs tereiről. A másik, amidőn a természet jár be a városba, a számára valaha elkészített s azóta is gondosan karbantartott nyílt és rejtékutakon.”¹⁹

A VÁTI-ban 1977–1981 között dolgoztunk Eger (és településcsoportja) rendezési tervein. Az átfogó terv irányító, vezető tervezője Kálmán Lászlóné Ráduly Piroska volt. Ő fogalmazta meg azt, hogy az akkor 60 ezres városnak az ad emberi léptéket, otthonosságot, hogy még a városközpont tereiről és utcáiból is fel-feltűnnek a város természetes határai, s ezáltal az az érzésünk, hogy átlátjuk a várost, tudjuk, hogy hol vagyunk benne. Most, olvasva Illyés sorait, felmerült bennem a kérdés, hogy vajon ismerte, ismerhette-e ezt Piroska. Egyik lánya, Kinga, kérdésemre megerősítette, hogy „látta ezt a könyvet édesanyja asztalán”.²⁰

A második fajtából, a természet „bejárásából” az író egyet kiemelten is említ írásában – az 1920-as években a város központjába bejáró kecskenyáján kívül:

„[H]asonlóan a természetnek más elemei is bejárnak – évezredek óta otthonosan bejártak – a városokba. Így például a patakok és a folyók. Az utóbbiak fogadtatása, az életmenetbe való beillesztése éppoly jellemző egy városra. Idézd föl, olvasó, mit tudott csinálni egy város a folyójával – Róma a Tiberisszel, Firenze az Arnóval, Szolnok a Tiszával –, s előtte a kép, mi fűzi ezeket még lelkileg is a földhöz, amelyen állnak. A néphez, amelynek létük köszönhetik.

A Szajnákn például még a legutóbbi esztendőknben is megéreződött, hogy valamikor oly természetesen fordult be Párizsba, és oly meghitten fogadtatott, akár a kecskenyájak.”

M. Szilágyi Kinga, a Tájépítészeti és Településtervezési Kar korábbi dékánja írja, hogy e két természeti elem – a látvány és a be-bejáró, benyúló elemek (folyó, zöldsáv, zöld-ék) – ma már nem elég egy város, kiváltképp egy nagyváros számára, de azt gondolom, hogy ha Illyés szavai, üzenete eljutott volna a városok vezetőihez és a tervezésben dolgozókhöz, másképp élhetnénk ma városainkban.

Illyés felhívja figyelmünket a téves gondolkodás veszélyeire:

„A természet vidékibb származékait ugyanis éppúgy lehet kétféleképp fogadni, akár a dialektusban ejtett üdvözléssel beköszöntő nagybácsikat vagy kalauznóségre áhító, de még ugyancsak dialektusban felelgető unokahúgokat. Tapintatosan elháríthatjuk, megszokott körünkön kívül telepíthetjük őket. Vagy módunk szerint köztünk teremtünk helyet nekik, s valamiképp közös örömet alakítunk még a dialektusból is.”

Tapasztaljuk, hogy sok építkezést kezdenek úgy, hogy a területen minden fát kivágnak, s a növényzet többi elemét sem kímélik; vagy a természetes növényzet helyett földemen mesterséges ültetőközegben nevelt, korlátozott minőségű „zöldfelülettel” próbálják pótolni a kiirtottat.

¹⁹ Párizs szíve vagy a tegnapi és holnapi városok.

²⁰ Talán mondanom sem kell, hogy a városban kevesen értették e megközelítést, s nem korlátozták a beépített területek bővítését, ami miatt egyes helyeken immár nem láthatók a természetes határok.

Budapest a múltban sem jeleskedett – írja Illyés:

„Pest egykori városrendezőinek első gondolata az volt, ha egy patakba ütköztek, hogy a föld alá nyomni, ha egy szép facsoportba: kivágni, ha egy kisvárosias negyedbe: lerombolni. Ez a szemlélet ölte meg a Tabánt, a budai Ördögárkot. Képzeljük el, hogy a pesti Margit-híd és Boráros tér között megvan a Duna-ág, derekán, a Nemzeti Színháznál, vadkacsa kedvelte tóval! A természetnek ezt az ingerült elnyomását nem volna nehéz rokonságba keverni azzal a kivételes ingerültséggel, amellyel Kelet-Európa egypár kivételesen csúnyára sikeredett városának régi- és újgazdag polgársága a vidékről toborzódott proletariátusát föld alá nyomta, valósággal a szeméttelpekre üzte, vagyis beaux-quartiers-iban még hírmondónak sem tűrte meg.”

A természet szerepéről a városban, akár egy Párizs méretűben a lényegyet fogalmazza meg, s nagy beleérzéssel tudósít róla: „A tudat, hogy egy világváros kellős közepén kilométereken át járhat szőlő bokráiig érő avarban, tavasszal úgy rügyillatban, hogy kedvesed csacsogásának szüneteiben okos vízcsobogás veszi át a szót – minden egyéb vonatkozásban is kellemesebbé teszi az ottlétet, még az avartiprás és rügyillat-szívás korszakain túl is.”²¹

Egy történész, Lewis Mumford, híres könyvében, *A város a történelemben* című művében hasonlóképp a természeti körülményekre irányítja a figyelmet, amikor problémaként írja le, hogy a természeti formákat és életet száműzzük életünkéből, és technikai dolgokkal helyettesítjük.

„Napjaink népszerű technikája, ahelyett, hogy az ember kapcsolatát a levegővel, a vízzel, a talajjal és valamennyi szerves partnerével a legrégebbi, legalapvetőbb kapcsolatának tekintené – amelyet nem szabad beszűkíteni vagy elhomályosítani, sőt gondolatban is, cselekvésben is el kell mélyíteni és ki kell tágítani –, arra törekszik, hogy kiigyaljon eszközöket, melyek segítségével az önálló szerves formákat leleményes mechanikai (szabályozható, hasznát hajtó!) pótlékokkal helyettesítheti.”²²

Mindezt nem ma írta, hanem 1961-ben! Illyés távlatosan gondolkodik, látja a problémát, de remél az ember, a társadalom eszmélésében, jobbító erejében. A természet jelenlétéről egyre kevésbé lehet tapasztalatot szerezni a városban – írja 1965-ben –, mert:

„A többi rész – évezredes hibátlan működés után –, épp az utolsó években esik áldozatul egy bárbar rohamnak. A gépkocsik föltarthatatlan áramának, amelynek vészes özöne – a városi kultúra oldaláról nézve – csak a középkori ragályok, az óriási sáskajárások veszedelméhez hasonlítható. A régi, a százados szilfák holdfényszűrő lombjai alatt ma gépkocsik tízezrei vesztegelnek. Parkolnak! – itt is. [...]”

Egymáshoz szoruló gépkocsik cserebogárhátának – azaz jobban odanévezve és odaérezve: poloskahátának – százezreit látja a hold kitartóan ragyogó fényében, a Szajna susogásának hangközelében az élményt gyűjtő vándor.”

²¹ ILLYÉS 1966: 587.

²² MUMFORD 1985: 488.

De hozzáfűzi:

„Átmenetileg, bizonyos. Az emberiség voltaképpen csak most kezd számot adni, mi minden történt a műveltségével, a városait illetve például. [...] Nincs már lépésnyi hely sem, ahol ne gépkocsi bogárhátán csillanjon a fény. [...] Valami véget ért? A jelentés azért nem lehet ilyen élesen gyászos, mert a toll, aki végzi, azt hiszi: csak csúcspontjára ért itt valami. Az utolsó mondat a reményé. Ez az óceán mederbe fog vonulni, s lesznek városok ismét nyugalmat teremteni, békét virágoztatni.”²³

Napjainkban egyre nagyobb, egyre magasabb, egyre sűrűbb épületeket és városokat építünk. Illyés 1947-ben egy írószövetségi küldöttséggel Bulgáriában járt, s erről, az ott látottakról, tapasztaltakról – többek között – *Szófiában* című költeményében szól:

„Mentegetődznek: bíz nem »világváros«.
Én védem váltig: de milyen arányos!
– A szobranje... mondta Petr és legyintett
(mert ismeri a pesti Parlamentet).
– A törvényszék... – És azzal mi bajod?
– Csak egy emelet... bezzeg nálatok!...
– Az akadémia... (A többi száz
épület közt egy kedves sárga ház)
– A múzeum... Nekem tetszett nagyon
ez is, az is, szobranje, múzeum,
állomás, posta; mindegyik szerény
volt, de helyén volt, mint az a növény,
mely úgy nő, ahogy földje engedi,
mely táplálóját nem csikarja ki.
Mi a legszebb? Az arány! S csúf? Ami
magánál többnek akar látszani!
Ne nagyra nézzetek, hanem igazra,
nem az oromra, hanem az alapra!
Hány »világváros«: tojás üres héja
s még több hány olyan, mint a felfútt béka!
Tudományával akadémia
hány férne el egy parasztputriba,
igazával hány büszke Kúria
egy lyukba!... Szóval tetszett Szófia:
egy lombos főút, rajt a sok gyerek,
a régi téglá-templom, a mecset,
a bolt-negyed fecsegő, siető
népe (Balkán? Nincs egy kéregető!)
És este!... Olyan távolságra, mint
a Kálvin-tértől a Nyugatiig,
nagykörutakon kocsi-gyalogjárót
előzönlík a föl-alásétálók:
áll a Korzó! (Fütty hangzik, huhogás,
ha egy gépkocsi a tömegbe vág.)
Héttől éjfélig a népé az utca:
inast, diáklányt, munkást, tisztet össze-

²³ MUMFORD 1985: 589–590.

olvasztva-fűzve – mint a vonaton –
halad a társaság – társadalom!
A két színház körül – míg odabent
egy Osztrovskijt kezdtek s egy Beethovent –
oly vidám nyüzsgés, elő-élvezet,
mint Ozorán, ha cirkusz érkezett.
Szívja vitázva a nép a sok kőház
– nagy is van bőven, iskola és kórház! –
között a nyáron is friss levegőt:
hatszáz méterre a tenger fölött.”²⁴

Elég lenne ezt az egy versrészletet elemezni a várostervezők és az építészek számára, mert nagyon fontos üzenete van. Elsőként ez: nem a méretek adják a „nagyságot”; a csúf, „ami magánál többnek akar látszani”; az élődi: ami táplálóját kicsikarja (ilyenek – meggyőződésem szerint – a magas házak, felhőkarcolók, a túl sűrű, embertelen beépítés). Hogy a város lényegét az ott élők adják. Hogy a közterület, a korzó, a közpark összehozza a társadalmat: „inast, diáklányt, munkást, tisztet össze-olvasztva-fűzve – mint a vonaton – / halad a társaság – társadalom!” Ez volt egykor a tájépítészek nagy álma, elhivatottsága, hogy a Ligetben találkozhatnak a társadalom osztályai, rétegei. Jámbor Imre beszélt erről gyönyörűen – Nebbien városligeti tervét elemezve – a Liget védelmében szervezett konferencián 2014-ben, s írt az ezekről kiadott kötetben:

„A népkertek funkciója többértű. Elsősorban a polgárosodás és a nemzetté válás folyamatát elősegítő, kiemelt fontosságú színhelyek, közvetlen találkozási és kommunikációs terek. Másrészt a pihenést szolgáló egészséges szigetek a túlsúlyolt városi szövetben, amelyek egyfajta természet-élményt nyújtanak, lehetőséget kínálnak az egyén és a természet idilli találkozására.”²⁵

Mi legyen a városban kiemelkedő, domináns? – teszi fel a kérdést, s egyértelműen meg is válaszolja: az iskola, a kórház, a színház. Az egész társadalmat hosszú távon szolgáló intézmények.

Ehhez a témához tartozik még Illyés *Amerikában – a szem hűsége* című írása is.²⁶ Ebben a rövid műben beszámol arról, hogy New Yorkban Manhattan felhőkarcolói lenyűgözték, de végül erre jut:

„Az esti, az álmra szánt szemlehunyas után mégiscsak fölmerül bennem a vágy, hogy felhőkarcolók örjögő versenyének eredményeként magam elé idézzem a legmagasabb épületet, melyet világeletemben láttam.

A párizsi Institut képe tolakodik a szemhéjam belső falára, hasztalan próbálom elhessenteni. Az Institut de France-nak az a képe, melyet a Mesterségek hídjáról érkezve kap az idegenföldi utas. A kiérdemesült egyemeletes épület így valósággal gödörben fekszik, első pillantásra csaknem a lábunkhoz szerénykedve. Nyilván ennek is része van benne, hogy sasszárny-biztos arányai emlékezetünkben – a lelkünkben, a tudatunkban – az egekig emelik.”

²⁴ Illyés Gyula művei I. 1982: 278; a *Tizenkét nap Bulgáriában* sorozatból, a *Könnyek közt remény* (1946–1948) ciklusból.

²⁵ JÁMBOR 2015: 55.

²⁶ ILLYÉS 1971: 186–188.

Az Institut de France párizsi egyemeletes épületét a szellem, amit képvisel, a kultúra emeli éteri magasságokba. Üzenete az, hogy ne a méretektől, a fizikai jellemzőktől várjunk csodát. Összecsengenek ezek például Ferenc pápa egyik enciklikájának soraival, aki Illyés kortársát, Romano Guardinit idézve állapítja meg: „Általában azt hisszük, »hogy a hatalom mindenfajta növekedése haladás: a haszon, a jólét, az életerő, az értéktelenség növekedése«, mintha a valóság, a jó és az igazság automatikusan fakadna a technológiai és gazdasági hatalomból.”²⁷

Illyés 1947-ben írt, befejezetlenül maradt versében, a *Vár a vízben* ezt olvashatjuk:

„Dőlt erőd, mely csak képzeletben áll.
S épp ezért újra s újra szembe száll.
Föl-föltévedek a budai várba.
Fölrányít a – lelkiismeret?
Az ostrom földrengése sirba zárta
a tegnapot. De napvilágra tárta
a bevakolt tegnapelőtteket,
létre idézve a semmibe-lett
palotákat, amelyek sora, szinte
– mint tükörképek – a vízre
rakva csupán,
annyiszor leiramlott a Dunán!

Nézd velem itt e bomba-nyúzta ház
a rejtett ívet, e fél kőkaput.
Ott a hű pillért. Egy már térdrehullt
nemzet végső ín-feszítéseit.
Így sejtet néha remeket a vászon,
ha felső máza megrepedezik
s egy régibb kép villantja színeit.
Így vallanak az aggastyán tanuk.
Így tár eléd, hogy olvasd és tanuld,
régporosodó lapokat a mult.”

Granasztói Pál így gondolkodik erről 1966-ban:

„[E]gy-egy hajdani kökeret az újabb vakolt falsíkon, annak fehérítő mezejében kibontva, emígy láttatva, egy-egy középkori ablak a barokk kori homlokzaton hirtelen valami meghökkentő hatással van a nézőre, aki a múlt rétegeire, redőire eszmél általuk, talán még inkább, mintha együtt, épségben, eredetiségében látná őket, a régebbi múltat. Így válik egy-egy ilyen egyszerű részlet kiemelt műtárgyhoz, foglalatba tett drágakőhöz hasonlóvá, mely kiragyg a háttérből. Így válik Buda, a budai vár és Várnegyed a maga elszegényedtségében, töredezettségében mégis különlegessé, nagy hatásúvá, valami mássá, mint a legtöbb híres történeti városrész.”²⁸

²⁷ FERENC PÁPA 2015: 105. pont; GUARDINI 1965. A pápa beszél a „technokratikus paradigma globalizációjáról” mint az emberiségre ható súlyos veszélyről.

²⁸ GRANASZTÓI 1980: 9.

Stockholmban Illyés felfedezi, hogy mitől jó egy város:

„[A]z eső több, mint a nap; az esernyő itt ruhatartozék: vagy a karon van, vagy a fej fölött. Piciny alakban ott a gyermekkocsiban is.

Különösképpen a város ettől csak városiasabb. Mi a jó Város? Ahol az utcán is oly otthonias vagyok, mint a lakásomban. [...] Az utcai padok itt tehát nem a szegények pihenői. A város több pontján is ötös-tízes sorban úgy állnak, mint a színházban a zsöllyék; közönség rájuk a Nap sose elég hosszú fellépteikor tolong.

Azt hittem, farsangi és egyéb utcai fölvonulásaik, örömmünnepeik azért van csak a déli népeknek, mert azok amúgy is az utcán élnek. Nem; nem az éghajlat az előfeltétel, hanem ez az otthonosság, az együttélésnek ez a családiassága.”²⁹

Évtizedekkel előbb írta ezeket a sorokat, mint hogy olvashattuk magyarul is a dán építész, Jan Gehl *Élhető városok* című művét.³⁰ Gehl Koppenhágában dolgozik legalább fél évszázada azon, hogy a város köztereit otthoniassá tegye. Ő is megállapítja, hogy az egyik alapvető dolog az ülőhelyek léte, az emberi találkozások lehetővé, sőt kényelmessé tétele, a tartózkodási idő hosszabbítása (ahol lehet gyalogosítása).

Sokunk évtizedekig városokban él, s csak azon múlik a dolog, hogy figyel-e arra, hogy önmaga és mások hol és miért érzik jól magukat, s hol és miért nem. Minden sora, minden gondolata arra buzdít bennünket, hogy nézdelődjünk, nyitott szemmel járjunk, és lássunk, ne csak nézzünk. Az élet sűrűjében, teendőink közepette is szemlélődjünk, hogy ne elszenvedői, hanem alakítói legyünk életünknek, lakóhelyünknek.

A régi és új tárgyakról szólva ekképp fogalmaz:

„Valamiféle szépérzékét mozdít meg bennünk minden tárgy, melyet emberi tíz ujj formált ki. Isten lelket lehelt a gyurományaiba. Mintha a gölöncsér tíz ujjá is átlántált volna a teremtményeibe valami életet a magából. Miért ülök közönyösen az asztalhoz, ha az műanyag, s miért lapogatom meg barátságosan, ha valamely régi asztalos gyaluremeklését érzem rajta? Mintha valamiféle kézfogásban volna részem. Vergilius híres sorában, hogy vannak a tárgyaknak is könnyeik, Aeneis azt akarja mondani (ezzel a szürrealista hasonlattal), hogy az ember által készített tárgyak magukhoz szívják, megőrzik, és utolsó percükig árasztják magukból a fájdalomukat.

És az örömmüket. A szívósságunkat a mulandósággal szemben. A harcunkat a magunk és népünk halála ellen. Minden ember használta anyagban üzenet van. Minden szerszám beszél.”³¹

Lehet, hogy sokan ezért idegenkednek a high-tech világtól, az előregyártott házak alkotta lakótelepektől, a fény-üveg „csodáktól”. Ő, aki nagyon is becsüli azt a világot, ahonnan jött, aki régi tárgyakat, az egyszerű emberek szépérzékét, munkáit dicséri; korának vívmányaival él.

„Székek, fatörzsből ugyancsak. Sótartók, meghajlított fakéregből. Bölcsők, tálak, teknők, tányérok. Százszámra holmik, amelyek elkészítéséhez csak egy kusztora kell s egy pásztorbalaska. És ész és akarat. Amihez aztán szinte kéretlenül csatlakozik, igen,

²⁹ ILLYÉS 1971: 277.

³⁰ GEHL 2014.

³¹ ILLYÉS 1971: 294.

a csínosság, a szépség. [...] Szobámat természetesen nem ezekkel a bútorokkal óhajtom berendezni. Étkezéskor nem ezeket az edényeket és evőeszközöket használnám.” De a következő mondatban fontosnak tartja hozzátenni:

„Az ember idegzete tisztul meg egy Bauhaus stílusú lakásban. A csupa fém-, üveg- és műbőrbútorok közt olyasféléképpen járok, mintha korszakom tengerszintjén járhatnék, a múlt fölött, időtlenül. Tetszik nekem ez a genezáreti csoda, de ugyanakkor nyugtalanít is. Számkivetettségben vagyok; gazdag, de idegen nagybácsiknál. Üdítően jól érzem magam a csupa ablak stúdiók ultramodernségében. Kedvtelve lépdelek a kényelem mesterművei, a térkihasználás és térérzékeltetés remek megoldásai között. De újra s újra: mintha vízen járnék. Talajt nem érzek a lábam alatt. Múltat nem érzek. Emberi közösséget, meleget.

Szomjasan szeretem a fényt. Imádom az egyszerű – s mégis harmonikus – vonalakat. A praktikuságot. Homlokomtól a talpamig a kor igényes gyermeke vagyok: megkövetelem, hogy részem legyen abban, amit az emberi faj fejlődése fölfedez és föltalál.

Bizalommal nézem, amivel a jövő még megajándékoz. De lám, az az érzésem, hogy még a múltban is rengeteg a fölfedezni, a hasznosítani valónk.”³²

Gondolhatjuk, hogy ez a pusztáról jött ember véleménye, aki más környezetben szocializálódott, de tévedünk, ha ilyen egyszerűen akarjuk elintézni e kérdést. Hazánkban sokféle tapasztalhatjuk – ma is – ezt az idegenkedést a múlt nélküli, „gyökértelen” moderntől.³³ Hazánkban az 1970-es években erősödött meg a régi városrészek megújításának igénye, de még az 1980-as években is bizonyítania kellett a szakembereknek, Meggyesi Tamás vezetésével, hogy a régi városrészekben lehet mai életet élni, hogy ezek nem mind lebontásra várnak.³⁴ De figyelmeztetése minden várossal, településsel foglalkozónak szól:

„Vonat, táviró, repülő, rádió – mindez csak arra szolgált – Európában –, hogy a nemzeteket eltávolítsa egymástól. Ez természetes. Nem ismerkedésre, hanem minél hamarabb, minél több felszínes ismeretre törekszünk. Időnk sincs a behatolásra, az ízlésre. Olyan ez, mintha valaki türelmetlenségében egészen nyelné a cseresznyét. Minél többhöz jut, annál jobban megfekszi a gyomrát. Ismeret és kényelem halálos ellenfelek. A szellem világában ugyanaz az igazság járja, ami az eszményi társadalomban: csak az a tied, amiért megfáradtál. Repülj le Nápolyba, s aztán gyere haza gyalog – esetleg mezítláb –, s meglátod, mikor jutottál el hamarabb az olaszokhoz.”³⁵

Korunkban, amikor dúl a sosemvolt épületek féktelen szaporodása, amikor a fantasztikusra vagyunk „éhesek”.

„Tétova századunk művészetében (még mindig) semminek nincs nagyobb hitele, mint az új útnak. Lépünk egy rangos kiállítóterembe, üssünk föl egy valamelyest igényes híró könyvet: mennyi erőfeszítés, izzadt futkozás legalább egy szalagnyi új ösvény megtelelése vagy kitaposása végett. De nézzünk vissza az irodalom történetébe. Minden új út kényelmi út, időtakarító átvágás addig szent határú vetéstáblák vagy erdős vadászterületek megkerülése helyett; az igazán új csapás mindig a könnyebb megoldás; mint általában a legtöbb találmány és lelemény.”³⁶

³² *Illyés Gyula művei III.* 1982: 730.

³³ Vö. CSÁNYI 2018.

³⁴ MEGGYESI 2008. A két kutatás 1986-ban és 1988-ban készült, annak idején kevesekhez jutott el.

³⁵ ILLYÉS 1966: 316.

³⁶ *Illyés Gyula művei II.* 1982: 459.

Illyés más eszményt állít elének; bátran más szempontokat kínál, más értékrendre figyelmeztet. A pesti országházzal kapcsolatban például így ír:

„Vannak épületek – főleg mutatóba készült, ragyogó középületek –, amelyek láttán az ember nem tud szabadulni a gondolatától, hogy ezen a helyen valaki, valamikor véletlenül kimondott egy óriási hazugságot, s azt büntetésből az istenek azon nyomban kőbe dermesztették. Ilyen például a budapesti Parlament. Vannak viszont épületek, amelyek olyanok, mint egy jó bölcséleti eszme: a századok során hat-hét koponyán is átmentek, amíg kiérlelődtek; de még így is közelükbe kell lépniük, hogy szép arányukat, helyességüket felfedezzük, mert nem hangosságukkal hódítanak. A nagyság és a nagyotmondás – a kérdés – különösképpen épp a legnagyobb arányokkal dolgozó művészetben, az építőművészetben a legösszeférhetetlenebb. A tengernyi sikerült épület közt áll a francia képviselőház is. Ha nem volna ráírva, első pillanatra senki sem gondolná, hogy ez itt az állami élet legfelsőbb szerve, mintegy a nemzet csúcsa. Torony például egy – még egy picike – sincs rajta. Magas helyzetét éppen szerénységével példázza. Zömök és vaskos; egyszerűen és valóságosan helyben van ott, ahol van. Mondanom sem kell, hogy alkalmi épület. Eredetileg hercegi palota volt, de már 1795-ben közügyet szolgált, az Ötszázak Tanácsa ülésezett benne. Ez az alkalmosság immár másfél százada tart. Görögös homlokzatát Napóleon építtette, ugyanabban a stílusban, mint a vele szemben, de jó egy kilométerre fekvő Magdolna-templomét. Vagyis a két épület olyan, mintha összekacsintana a Szajna fölött, és a város legnagyobb tere, az Egyetértés tér fölött, valamint a köztük lévő rengeteg ellentét fölött: az egyik a nép háza, a másik istené.”³⁷

Nézzük valaki más véleményét is a pesti országházról. Mikszáth Kálmán például így vélekedik: „Csak hogy micsoda czifraság! Milyen fény, mennyi aranyozás a falakon! [...] A terem a nap eseménye. Mindenki erről beszél: szép, nem szép. Pro és kontra. A többség nem találja szépnek, csak pazarnak. Túlhajtott pompája hideg, sőt ellenszenves. Kápráztató, az igaz, de egyszersmind rikító.”

Látszólag könnyed hangú írásának végén azonban komor felleg suhan át: a képviselők társalgója „e percben üres, csak egy öregember ül a szófán. Ősz fejét tenyerébe hajtva nézegeti a plafond freskóit. Hátha valami ide tartozó tisztviselő. – Ugyan kérem – szólítom meg –, hová vezet az átjáró és mögötte az a folyosó? Az öreg fölrebben, rám néz, aztán szomorúan feleli: – A szegénységhez.”³⁸

Lehet, hogy ezek szélsőséges véleményeknek tűnhetnek, alkotói miatt mégis figyelemre méltók, s talán meg kellene fontolni szavaikat. Kiváltképp, ha lehetőségünk van a gondolkodásra, s nem egy meglévő adottság köt bennünket. A budai Várnegyedben folyó építkezések elszomorítanak, mert semmit nem hallottak meg ezekből a fontos üzenetekből. A Szentháromság téren a pénzügyminisztérium egykori túlcifrázott neogót épületére éppen manapság építik vissza a háború pusztításai után okosan lecsendesített cafrangokat.³⁹ A téren ez lesz a leglátványosabb épület – kissé háttérbe szorítva a Mátyás-templomot. Mintha a pénz fontosabb lenne az életünk számára, mint a transzcendens kapcsolat. A falu-város dichotómiával kapcsolatban is megfontolandó a véleménye:

³⁷ ILLYÉS 2003: 734–735.

³⁸ MIKSZÁTH 1902: 674.

³⁹ Rados Jenő építész, egyetemi tanár volt a kulturált, elegáns homlokzat tervezője a világháború után.

„Az emberek itt is, ott is tulajdonképpen a mai életmódból, a mai korból vágyódnak el. Magukat csalják, amikor térben akarnak máshova jutni. Ha már megpróbálták, akkor eszmélnek rá, hogy valójában életet, világrendet, szokást és erkölcsöt cserélnének. Itt éppúgy, mint Párizsban, Franciaországban éppúgy, akár Dél-Amerikában.

A falunak még nincs új életformája. De a városnak még kevésbé. A vágyaknak ez az egy kicsit vígjátékba, egy kicsit tragédiába illő félreértési játéka számomra mégis az egészség jele. Aki vágyakozik, élni akar.”⁴⁰

Arra is van szeme, hogyan vessen össze látszólag nehezen összevethető valóságokat. Egy helyen így ír:

„A hó eltakarodása után tatárdúlta sivatag terült a ház mögött, lucskos hantok tetemei, szélgyötörte kórók, fekete csontvázú gyümölcsfák. Most már szárközépig ért a vidám zöldesen csillogó kukorica, alagúttá vált szőlősor, toronymagasságban tarkállt a cseresznye. Épült (egekig törő buzgalommal) az az eleven katedrális, amely a tudatos kertészeket egy rangba helyezheti az építésekkel; sőt fölübük, a szívósságot tekintve, mert hisz az előbbieik műve – nagyrészt – évente összeomlik, s így Sziszifusz kitartását igényli.”⁴¹

Táj és település

Illyésnek szeme van a térségi különbségekre, s felismeri, hogy a terület használata, „belakása” részben természeti, részben történelmi okokra vezethető vissza. Dél-Franciaországban vagy éppen Svédországban érdekli a vidék, az ott élő emberek:

„Ha Franciaország falra akasztott térképét vízszintesen osztjuk három részre, a két felső darabban kisebb-nagyobb eltéréssel ez a (települési) rendszer az általános. Ha az ember francia könyvből faluról, erről olvas. Ezen a területen alakult-egyesült a francia nyelv.

Ami ezen túl van, a párizsiak maguk is gyakran kérdő tekintettel néznek össze, ha az esik szóba. Párizsból tíz óra a gyorsvonatút Toulouse-ig.

A vonat ablakából is látni lehetett, hol kezdődik ez a másik tájegység, amely épp különbözőségével vonzott. [...] A szürke palatetők hirtelen ritkulni kezdtek; egyre sűrűbben villant fel a piros zsin-dely. A házak kezdtek szétszóródni a határban. A hosszú szalagföldek négyszögbe ugrottak [...].”⁴²

Csodálatosan írja le a falvakat, a tanyarendszert, az emberek egymáshoz és állataikhoz való viszonyát. Az *Egy falu Dél-Franciaországban* című írása bepillantást enged szociográfiai módszereibe is, ahogy az orvossal, majd az állatorvossal járja a házakat, a település belsőségét és szórt részeit, s nem csupán a lakóházakba, hanem az istállókba, a gazdasági épületekbe is bepillantást nyer. Azt is láthatjuk, hogy utazásai során akár a vonatablakból is alapvető felismeréseket tesz.⁴³

⁴⁰ ILLYÉS 1966: 536.

⁴¹ ILLYÉS 2003: 11.

⁴² ILLYÉS 1966: 456–457.

⁴³ ILLYÉS 1966: 598–609.

Bárhon felütjük könyveit, újra meg újra a város kérdéseivel találjuk szembe magunkat. A *Beatrice apródjai* című regényében például említi a Kerepesi temető (Nemzeti sírkert) kerítésfala mellett csörömpölő villamosokat. Mélységesen megrendíti, hogy Vörösmarty sírja mellett szinte lehetetlen elmélyülten emlékezni. Persze nemcsak a villamos zavarja, hanem a környék „használata”, a prostitúció (és az ehhez hozzájáruló, azt részben megalapozó nyomor, meg a kerítésre kerülő falragaszok, gúnyrajzok).⁴⁴

Amióta a szakmát gyakorlom, 1975 óta, örök kérdés, hol legyenek a temetők; milyen távolságra legyenek az egyéb területhasználattól, milyen szomszédságot bírnak ki. A kérdések közül Illyés az egyik legfontosabbat, a kegyeletit emeli ki. Szól a Budapestre oly jellemző egyszoba-konyhás lakásokról:

„Az üveges ajtó a gangról nyílt. [...] Minta-szabványdarabja volt a századfordulói bérkaszárnnyak munkáslakásainak. A gyufadobozok hasonlóságával készítette ezeket tízezerszámba egy különös építkezési terv. [...] Ez a lakástípus-terv a százezredik példányban is rossz volt. Fantáziátlan. Azaz tervezői csak a háziurak, s nem a lakók fejével gondolkodtak. A szerény módúak, de főképp a szűkölködők élete világszerte, falun, városban a konyhában folyik; az étel és meleget nyújtó tűz körül.”⁴⁵

Az építészszakma csak az 1970-es évek végén fedezi fel az étkező-konyha, a lakóelőtér remek voltát, s próbálja meg a politika, a beruházók számára is elfogadottá tenni (tájegységek ajánlott tervi pályázatait, házgyári rekonstrukciós pályázat, majd az új termékcsalád kidolgozása során).

Akár várostörténeti, építési divatbéli váltásokat, újdonságokat is tartalmaznak írásai. Példaképp az egyik, a *Győztesek között* című fejezetből:

„A szép kilátás akkortájt csatlakozott az élet magasabbrendű igényeihez. Buda hegyeit a gépkocsikkal könnyebb volt meghódítani, mint lovakkal. A villákkal és kertes házakkal az előkelő városnegyedek az Andrássy út végéről ekkortájt kezdték átvándorlásukat a Rózsadombra és testvéreire. A szemüdtető ablak a legbecsebb bútordarab lett.”⁴⁶

A képzőművészettel foglalkozó döbbenete, felfedezése – megítélésem szerint – az építészeknek is szól:

„Láttam egy visszatekintő kiállítást. A Cézanne utáni korszak festőit mutatta be, a posztimpresszionistákat, a kubistákat. Megdöbbentett és megijesztett. Az óvatosan tapogatózó képein maradt meg a legtöbb érték. [...] Legjobban a legmerészebbek porosodtak el. Úgy, ahogy a csatákban történik: a rohamcsapatok vesztek a legtöbbet; a hőské a legkevesebb eredmény. S a művészetben még a legenda halhatatlansága sem jár ki nekik. Mert ott is csak az eredmény számít; ott csak igazán.”

⁴⁴ ILLYÉS 1979: 21.

⁴⁵ ILLYÉS 1979: 223. A *Világváros szépségei és rejtelmek* című fejezetben.

⁴⁶ ILLYÉS 1979: 68.

Amíg azonban egy gyorsan feledhetővé vált kísérleti mű rejtve maradhat egy múzeum raktárának mélyén, addig az építészeti, városépítési kísérletek hosszú évtizedekig ékte-lenkednek a településeken, s a következő generációkat vezethetik tévútra (sőt sokak életét konkrétan megnehezíthetik).⁴⁷

De szólhatnánk még sok dologról, például a Genfről szóló leírásról, ahol felfedezni véli a nagy reformátor, Kálvin tevékenységét, amivel rendbe szedte a város polgárait;⁴⁸ még az *Egy mondat a zsarnokságról* című költeményében is vannak olyan utalások, amelyek a városi létre, a városi környezetre jellemzők.

Appendix

A pincékkel, majd átfogóan a földtani veszélyforrásokkal foglalkozó tárcaközi bizottság tagjaként 1991 és 2001 között sok település problémáival találkoztam. A közterületeket és közintézményeket veszélyeztető földbe/közetbe vájt pincék több mint 400 települést fenyegetnek. Sok településen figyelhetünk meg – leggyakrabban a közutak, nem ritkán az országút menti meredek oldalba, falba vájt – „pincesorokat”.

Illyés egyik keletkezési módját írja le ezeknek – Ozoráról szóló „naplójegyzetében”, 1935 júliusában.

„Valamikor idáig áradt a Bakony is. Ami szegény-legényt, félkézkmárt abból kifogtak, azt idehozták [...]. Aki közülük az igazság sújtó kezét és a vár szörnyű kazamatáit is szerencsésen megúsza, az már itt le is telepedett. Hova is mentek volna tíz-húsz évi rabság után? A várat festői dombok, hegyszorulatok övezik, s az agyagos partok kitűnő löszjét az isten is barlanglakásnak teremtette. A hajdani börtöntöltelék abba húzódtak s elvette régi ismerőse: valamelyik morva porkoláb leányát [...].”⁴⁹

„Ezen a vidéken sokan barlanglakásban laknak, akár az ősök, a bronzkorszakbéliak, akiknek legrégebbi honi rókalyukait itt a szomszédban, Regölyben fedte fel a népvándorlás előtti idők híres tudósa, Wositzky, – vagy akár az ozorai várból szabadult hajdan betyárok. A barlanglakás magas partba fűrt közönséges pince. Olyan területen fúrják, amely senkié; ha például az országút hegybe van vágva, hát az így keletkezett partba. Megfelelő a vízmásások két oldala is. Ahol a temető hegyen van, ott a temető alá fúrják, s ott húzzák meg magukat a halottak alatt.”⁵⁰

Illyésnek szeme van a falvak felépítésére is. Hogy egy városokról szóló írásban miért szólók a falvakról is? Mert sok városunk több, egykor önálló falu egyesüléséből jött létre, s sok kisebb-nagyobb város vontak magához, nyelte el a szomszédos, a közeli falvakat. A dél-franciaországi falvakról ezt olvashatjuk Illyésnél:

⁴⁷ ILLYÉS 2003: 748.

⁴⁸ ILLYÉS 1966: 260.

⁴⁹ ILLYÉS 1938: 116.

⁵⁰ ILLYÉS 1938: 129–130.

„A falvak merevek, szerkezetük hasonlít a középkori várakéhoz. A főépület a templom, iskola, községháza, nagyvendéglő körül, mintegy fellegvárban az intelligencia, a pap, a tanító, jegyző, orvos és a zsidó kereskedők házaai terülnek; a következő kört az őslakók, a birtokos parasztok s iparosok töltik meg; a harmadik kör a zselléréké, akiknek kis házacskái úgy tapadnak a falu testére, mint sziklára az apró tengeri kagylók. A különböző körök lakói átjárnak egymás területére, de idegennek érzik ott magukat s dolguk végeztével sietnek visszahúzódni saját sáncaikba.”⁵¹

1935 óta sokat változott a világ, a falvak, városok élete is, de ami érdekes számunkra, az az író nyitottsága a településekkel kapcsolatos kérdésekre, értő, fölfedező tekintete. S azt se felejtethetjük, hogy nyolcvan évvel az ONCSA-telepek létesítése után a falvakban még mindig így emlegetik azt az utcát, településrészt.

Végezetül

Hatvanévesen egy riporter kérdésére adott válasza végén Illyés ezt mondta:

„[A]mikor megismertem a kitűnő magyar irodalmat, én, a Párizsból jött, kezdtem talpra állni, azt kezdtem érezni, hogy Pest azért szikrázó, érdekes város, s lehet és érdemes itt élni.

A riporter: A népi író Illyés a város dicsőítője?

Én nyugodtan dicsérhetem Budapestet, mert az egyetlen urbánusnak tartom magam, természetesen olyannak, aki a parasztot és a proletárt is emberszámba veszi. Tudom, milyen volt a görög, a középkori város, milyen a modern város, és mi a feladata egy nagyvárosnak egy ország, egy nemzet életében. Mindig az volt a vágyam, hogy Budapest igazi várossá, fővárossá váljék. Budapest szelleme, bája, tréfára, veszésre, pezsgésre és lelkesedésre való hajlama alkalmas arra, hogy kiváló, boldog szellemi együttes teremtsék a fővárosból.”⁵²

A ma Budapestje olyan, mint aminek Illyés megálmodta, amire képesnek tartotta? Ady Endre *Az Értől az Óceánig* című versében – kissé hetykén – utal saját sorsára, a kicsiny partiumi faluból a világhírnévig vezető útra. Illyés hasonlóan nagy utat futott be a pusztától a világvárosig, a nép egyszerű fiától a patrióta világpolgárig. Nyitott szemmel és szívvel járta a világot, élte az életét, s ezért segíthet nekünk is az eligazodásban, a szellem emberévé válásban, s bátran merem állítani: a városok alakításában. Talán ideje lenne, hogy az átlagos magyar iskolákban Illyést nem csupán a *Puszták népe* kapcsán említenék, s nem egyszerűen a népi írók közé sorolnák.

Fazekas Mihályról írta, hogy „avult lett mellettük (a későbbi írók, költők között), jöllehet mindnyájuknál modernebb volt. Tisztaszemű és bátor. Hiszem, közeleg a kor, amely ismét értékelni tudja, azaz fel tud emelkedni hozzá.” Mintha Illyésre is illenének e szavak – csak nem tudom, közeleg-e a kor.

⁵¹ ILLYÉS 1938: 127.

⁵² ILLYÉS 1971: 468.

Felhasznált irodalom

- CsÁNYI Vilmos (2018): *Íme, az ember. A humánetológus szemével*. Budapest: Libri.
- FERENC PÁPA (2015): *Laudato si'*. Budapest: Szent István Társulat.
- GÁBOR István (1982): *Budapesti Képeslapok. Régi fővárosi épületek egykor és ma*. Budapest: Gondolat.
- GEHL, Jan (2014): *Élhető városok*. Budapest: TERC.
- GERGYE Rezső: Merre van előre? – magyar falu, 2022. *Magyar Hang*, 5(9). Online: <https://hang.hu/vendegoldal/merre-van-elore-magyar-falu-2022-137952>
- GERŐ László (1971): *Történelmi városrészek*. Budapest: Műszaki.
- GRANASZTÓI Pál (1980): A budai Várhegy. In GRANASZTÓI Pál: *Budapest arcultatai*. Budapest: Szépirodalmi, 5–9.
- GRENDL Lajos (2016): Az én városom: Léva – Levice. In SZIGETI László et al. (szerk.): *Sokszínű városaink. Szlovákiai írók vallomásai városaik többnemzetiségű múltjáról*. Budapest: Kossuth, 107–115.
- GUARDINI, Romano (1965): *Das Ende der Neuzeit*. Würzburg: Werkbund.
- ILLYÉS Gyula (1938): *Magyarok. Naplójegyzetek I*. Budapest: Nyugat Kiadó és Irodalmi R. T.
- ILLYÉS Gyula (1966): *Szíves kalauz. Útjegyzetek, külföld*. Budapest: Szépirodalmi.
- ILLYÉS Gyula (1971): *Hajszálgyökök*. Budapest: Szépirodalmi.
- ILLYÉS Gyula (1979): *Beatrice apródjai*. Budapest: Szépirodalmi.
- ILLYÉS Gyula (2003): *Regények II*. Budapest: Osiris.
- Illyés Gyula művei I. *Versek, műfordítások* (1982). Budapest: Szépirodalmi.
- Illyés Gyula művei II. *Regények, novellák, drámák* (1982). Budapest: Szépirodalmi.
- Illyés Gyula művei III. *Útirajzok, esszék, tanulmányok* (1982). Budapest: Szépirodalmi.
- JÁMBOR Imre (2015): A pesti városliget – az első városi népkert – története és használatának változása. In KÖRMENDY Imre – SCHNELLER István (szerk.): *Városliget Város Vár. Mindent a maga helyén*. Budapest: Magyar Urbanisztikai Társaság, 55–80.
- MÁRAI Sándor (1943): *A négy évszak*. Budapest: Révai.
- MÁRAI Sándor (2014): *Budán lakni világnézet*. Budapest: Helikon.
- MEGGYESI Tamás (2008): *Települési kultúránk*. Budapest: TERC.
- MIKSZÁTH Kálmán (1902): Bevonulás az új házba. Karczolat. *Vasárnapi Újság*, 1902. október 12. 673–674.
- MUMFORD, Lewis (1985): *A város a történelemben*. Budapest: Gondolat.
- ÖRKÉNY István (1956): Fohász Budapestért. *Igazság. A forradalmi magyar honvédség és ifjúság lapja*, 1956. november 2.
- PILINSZKY János (1999): *Publicisztikai írások*. Budapest: Osiris.
- SZABÓ Magda (2017): *Hullámok kergetése*. Budapest: Jaffa.
- SZERB Antal (2005): *Budapesti kalauz – marslakók számára*. Budapest: Magvető.
- THURZO, Igor (2016): Az én városom: Turócszentmárton – Turčiansky Svätý Martin. In SZIGETI László et al. (szerk.): *Sokszínű városaink. Szlovákiai írók vallomásai városaik többnemzetiségű múltjáról*. Budapest: Kossuth, 143–159.
- TŐZSÉR Árpád (2016): Az én városom: Pozsony – Bratislava. In SZIGETI László et al. (szerk.): *Sokszínű városaink. Szlovákiai írók vallomásai városaik többnemzetiségű múltjáról*. Budapest: Kossuth, 50–58.